

ΔΥΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΑΣΤΟΡΙΑ

(ΠΙΝ. 1 - 7)

Α'

Συγκεντρώνοντας στοιχεῖα γιὰ τὶς παλαιογραφικὲς τοῦ ἔρευνης στῆ Δ. Μακεδονία (ἔρευνης ποὺ ἀπέδωσαν πλούσιους καρπούς)¹ ὁ κ. Α. Σιγάλας ἐπισκέφθηκε τὸν Σεπτέμβρη τοῦ 1934 καὶ τὴν Καστοριά· ἐκεῖ, ἐκτὸς ἀπὸ λυτὰ ἔγγραφα καὶ «κώδικες ἔγγράφων» (τέλους 19^{ου} καὶ ἀρχῶν 20^{ου} αἰῶνα τὰ περισσότερα), βρῆκε, στὰ Γραφεῖα Ἐνοριακῆς Ἐπιτροπείας τῆς Κοιμῆσεως τῆς Θεοτόκου (δηλ. τῆς Μητροπόλεως Καστοριάς), καὶ τρία χειρόγραφα, τῶν ὁποίων δίνει σύντομη περιγραφή (ἔ. ἀ. σελ. 127-8). Τὰ δυὸ ἀπ' αὐτὰ εἶναι μεταγενέστερα (Ἐρμηνεῖα στὸ Εὐσγγέλιο καὶ τοὺς Ψαλμοὺς, τοῦ 1779· «Περὶ τοῦ γήρατος», χωρὶς χρονολογία), τὸ ἕνα ὅμως (ἀρ. 1) εἶναι παλαιότερο καὶ πολὺ ἐνδιαφέρον. Περιέχει, κατὰ τὴν περιγραφή, Ὑπομνήματα στὸν Διονύσιον τὸν Περιηγητὴ τοῦ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης, καὶ γράφτηκε «ὑπὸ τοῦ μοναχοῦ Φραντζῆ τὸ 1574 ἐν τῇ νήσῳ Κῶ χώρας Νεραντζίας»². Ἄλλες λεπτομέρειες τῆς περιγραφῆς εἶναι ὅτι τὸ χφ «ἐξωτερικῶς περιβάλλεται ὑπὸ περγαμηνῆς μετὰ κειμένου διστήλου, ἀναφερομένου δὲ εἰς βίους ἀγίων» καὶ ὅτι κοσμεῖται ἀπὸ ἐρυθρογράφες ἐπικεφαλίδες καὶ ἀρχικά.

Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1965, σὲ μιὰ ἐπίσκεψή μου στὴν Καστοριά, ὅπου κατέγραψα εἴκοσι περίπου ἄγνωστα ὡς τὴν ἄρ. 1 χειρόγραφα, ποὺ τὰ εἶχε περισυλλέξει ἀπὸ διάφορες ἐκκλησίαι τῆς πόλεως ὁ συνάδελφος κ. Στ. Πελεκανίδης καὶ βρισκόνταν κατατεθειμένα στὴ Μητρόπολη³, ζήτησα πληροφορίες καὶ γιὰ τὰ τρία χειρόγραφα Σιγάλα, κανεὶς ὅμως δὲν ἤξερε νὰ μὲ πληροφορήσῃ τίποτα γι' αὐτὰ. Στὰ γραφεῖα τῆς Μητροπόλεως

1. Α. Σιγάλας, Ἐπιτομὴ τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῶν ἐλληνικῶν κοινοτήτων τῆς Μακεδονίας. Α'. Ἀρχεῖα καὶ βιβλιοθήκαι Δυτικῆς Μακεδονίας (Θεσσαλ. 1939) [Πανεπ. Θεσσαλονίκης, Παράρτ. Δ' τόμου Ἐπετ. Φιλολ. Σχολῆς]. (Richard, Repertoire 66).

2. Στὴ χρονολόγησι: Αἰῶ. 12^{ου}, ἀντί: 16^{ου}· τὸ τυπογραφικὸ λάθος διορθώθηκε στὸ τέλος τοῦ βιβλίου, στὰ παροράματα.

3. Κατάλογο τῶν χειρογράφων αὐτῶν θὰ δημοσιέψω, ἐλπίζω, σὲ λίγο. Σύντομη σχετικὴ ἀνακοίνωσις ἔκαμα στὸ 13^ο Βυζαντινὸ Συνέδριον στὴν Ὁξφόρδη, τὸν Σεπτέμβρη τοῦ 1966 — βλ. καὶ Ἑλληνικά 19 (1966) 452.

(όπου ήταν πριν από τον πόλεμο τὰ γραφεῖα τῆς Ἐνοριακῆς Ἐπιτροπείας τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου) δὲν ὑπῆρχαν· ἔπρεπε λοιπὸν νὰ θεωρηθοῦν χαμένα¹.

Ὡστόσο, μὲ μεγάλη μου ἐκπληξή, ἀνακάλυψα τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ χαμένα αὐτὰ χειρόγραφα, εὐτυχῶς τὸ σημαντικότερο, τὸν Διονύσιο Περιηγητὴ τοῦ 1574, ἀνάμεσα στὰ νέα προσκτήματα τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης. Γιὰ τὴν ταύτιση δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀμφιβολία· τὸ χφ αὐτὸ εἰσῆλθε ἄλλωστε στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τὸ 1936 «ἐξ ἀγορᾶς», ἀπὸ πρόσωπο ποῦ ἦταν ἄλλοτε γυμνασιάρχης Καστοριάς². Ἐπειδὴ ἡ περιγραφὴ τοῦ κ. Σιγάλα εἶναι πολὺ συνοπτικὴ, δίνω ἐδῶ μιὰ ἀναλυτικότερη (ὅπως ἔχει συνταχθῆ γιὰ τὸν νέο κατάλογο τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης ποῦ ἐτοιμάζω)³.

3003. Χάρτ. 23×16,5 φφ 102 στ. 29 ἔτ. 1574.

Ἐδσταθίου Θεσσαλονίκης, Ὑπομνήματα εἰς τὸν Διονύσιον ἰὸν Περιηγητὴν (C. Müller, *Geographi Graeci Minores*, Paris 1861, τόμ. 2, σελ. 201-407) μετὰ τοῦ κειμένου τοῦ Διονυσίου.

Τὸ κείμενον γράφεται ἐρυθρογράφως καὶ τμηματικῶς, ἀνὰ 4-5 στίχους, ἀκολουθεῖ δ' ἀμέσως ἐκάστοτε τὸ κείμενον τοῦ Ἐδσταθίου. Προηγεῖται, φ 1-5^v, ἡ Ἐπιστολὴ πρὸς δούκα Ἰωάννην, υἱὸν Ἀνδρονίκου τοῦ Καματηροῦ.

1. Χαμένα πρέπει ἐπίσης νὰ θεωρηθοῦν καὶ τὰ δέκα χφ τῆς Μονῆς τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων (ἔξω ἀπὸ τὴν Καστοριά), γιὰ τὰ ὅποια εἶχε δώσει πληροφορίες δ κ. Α. Σιγάλας σὲ μεταγενέστερο δημοσίευσμά του: *Μακεδονικά* 1 (1940) 613 (Rich. Rep. 67). Τὸ μοναστήρι κήκε κατὰ τὸν πόλεμο.

2. Τ' ἄλλα δυὸ τῆς περιγραφῆς Σιγάλα δὲ βρέθηκαν στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη (ἡ δὲ στάθηκε δυνατὸν νὰ ταυτιστοῦν). Ἀπὸ τὴν ἴδια ἀγορὰ τοῦ 1936 προέρχεται καὶ ἓνα δεύτερο χφ, σήμερα ἀρ. 3004: Χάρτ. 21,5×16, φφ. 157, 18. ἀ. Ἔργα Σεβαστοῦ Κυμνήτου (ἴσως αὐτόγραφο) - τοῦ ἴδιου ἐντελῶς περιεχομένου μὲ τὸ χφ Βιβλ. Βουλῆς 114, Λάμπρος Ν. Ἑλλ. 5 (1908) 102. Ἀπὸ τὸν ἴδιο προμηθευτὴ ἀγοράζει ἡ Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη καὶ μεταπολεμικὰ, τὸ 1948, ἓνα ἀξιόλογο χφ, σήμερα ἀρ. 3104: Χάρτ. 17,5×12, φφ. 331, μέσα 16. ἀ., Σύμμεικτος θεολογικὸς (κυρίως Βασιλείου Ὁμιλία εἰς τὴν Ἐξαήμερον καὶ Ἀντιρρητικά κατὰ Εὐνομίου). Ὁ βιβλιογράφος Μαθουσάλας (*εἰς Πανεφῶ τῆς Ραιθοῦ ἐν τῇ Ἐρυθρᾷ θαλάσῃ*) πρέπει νὰ ταυτισθῆ μὲ τὸν Μαθουσάλα Μιχαῆλ τοῦ καταλόγου Vogel-Gardthausen.

3. Ὁ κατάλογος (ποῦ συντάσσεται μὲ τὴν ἐνίσχυση τοῦ Βασιλικοῦ Ἰδρύματος Ἑρευνῶν) θὰ περιλάβῃ τὰ χφ ποῦ δὲν περιγράφονται στὸν παλαιὸν κατάλογο τοῦ Σακκελιάνου. Στὴν περιγραφή χρησιμοποιῶ τὸ ἀκόλουθο σχῆμα (βλ. καὶ τὸν Ὁδηγὸ μου Καταλόγου Χειρογράφων, Ἀθ. 1961, σελ. 111): μετὰ τὴν ἀναγραφὴ τοῦ περιεχομένου, ἀκολουθεῖ (Α) λεπτομερέστερη παλαιογραφικὴ περιγραφή (τετράδια, γραφή, κατάσταση, στάχωση κλπ.), Β βιβλιογραφικὸ καὶ Ββ κτητορικὰ σημεῖωματα, Κ: διακόσμηση. Πολύτιμη βοήθός μου στὴ σύνταξη τοῦ καταλόγου αὐτοῦ εἶναι ἡ πτυχιούχος φιλόλογος κυρία Εὐγενία Ρέγκου-Σγουροῦ. Τὴν εὐχαριστῶ θερμὰ καὶ ἀπὸ ἐδῶ.

Ἔπονται (φφ 94-102):

1. Φιλολογικά καὶ γραμματικά (λόγω λάθους εἰς τὴν στάχωσιν, ἢ ἀρχὴ ἐν φ. 101^v, εἶτα 101^r, 94-95^v).

φ 101^v «Προλεγόμενα εἰς τὴν Ἡσιόδου ἀσπίδα» (καὶ ὑπόθεσις).

Ἀρχ.: Τῆς ἀσπίδος ἢ ἀρχὴ ἐν τῷ δ' καταλόγῳ φέρεται.

φ 94 «Προοίμιον περὶ τῆς ρητορικῆς».

φ 94^v «Ἐφαιστίνωνος περὶ μέτρων».

2. (φ. 95^v-97^v) Ἀστρολογικά διάφορα: Περί τοῦ θεμελίου τῆς σελήνης, Περί ζωδίων, ταλάντου, Σιβύλλας (βασιλείσσης τοῦ Σαββᾶ) κ. ἄ.

3. (φ. 98^v-100, 102) Τρεῖς ὀλοσέλιδοι εἰκόνες μετὰ συνοδευτικῶν κειμένων (βλ. λεπτομερέστερον κατωτέρω).

A. φφ 1-93 : 12⁸ [χ'κ'α' (ἄκρον)]. Ἐξέπεσαν ἐν ἀρχῇ 2 φφ (λευκά;). Λαμβασμένη ἡ σειρά τῶν φύλλων ἢ ὀρθή: 93. 101. 94-99. 102. 100. Γραφὴ λίαν συνεστραμμένη καὶ πυκνὴ, μετὰ πολλῶν ἐπιτηρήσεων, λίαν ἐμπείρου χειρὸς. Τὸ κείμενον τοῦ Διονυσίου ἐρυθρογράφως καὶ μετὰ γραφὴν περισσώτερον ἄνετον, οὐχὶ πυκνὴν καὶ ἄνευ ἐπιτηρήσεων (μελανογραφοῦνται τὰ ἀρχικά) [βλ. ἐδῶ πίν. I]. Κεκκομημένα καὶ ζωγραφημένα ἀρχικά καὶ ἐπίτιτλα (βλ. καὶ K). Χάριτες ὑδ. γραμμὰι πυκναί, ὑδατόσημα: ¹ θυρεός· δένδρον· τύπου Br. 969 (1569-82), ² arhalete: ὡς περ. Br. 750 (1563), ³ ἀετός: ὡς περ. Br. 207 (1573-76· πρλγ. 1578-1598). Καὶ ἐν φ. 101 ἄμνος (;)· σὼζεται μόνον τὸ κάτω μέρος, ὁ χάριτης διάφορος. Κατὰ σ τ α σ ι ς· μὲν βρωτον, βλάβαι ἐξ ὑγρασίας. Στάχωσις· περιβλήμα ἐκ περγαμνῆς ἀποσπασθείσης ἐκ μηναίου (13ου αἰ.).

[Λάθος κατὰ τὴν ἀρίθμ. τῶν φύλλων: νῦν 21α].

B. φ 93^v: ἀφοδ' [=1574] ἰαννου(α)ρ(ίου) κη', ἐν τῇ νησ(ω) Κῶ χώρας Νεραντζιάς· παρ' ἐμοῦ Φρανζῆ ἀναξίου καὶ ἀμαθοῦς παπ(α)Γεωργ(ίου) τοῦ περὶ [=Περῆ] εἴχεσθαί μοι διὰ τὸν Κ(ύριον) κἂν καὶ σφαλαμάτων πληθὸν εὔρηται, μὴ φθονήσασθαί μου ἀστεμφεῖ τ' ὄργῃ ὑμῖν μ' ἀμοίβοιο ἡμῖν (Παραπλεύρως μονοζωνδ. ἐρυθρ.:) Φρανζῆς.

Διὰ τῆς χειρὸς τοῦ βιβλιογράφου καὶ τὰ σημειώματα:

φ 7 (ἐρυθρ.): Ἰ(ησοῦ) Χ(ριστὸ) ἐσωσον παν πιστον.

φ 7^v: Ἰ(ησοῦ) Χ(ριστὸ)ς νικα.

φ 94: Ἰ(ησοῦ) Χ(ριστὸ) ἐπροηγού τῶν ἐμῶν πονημάτων (βλ. καὶ ἐν φ. 101^v).

Bβ. φ 1: (χ. 18. αἰ.) Χριστοφόρου ἱερομονάχου τοῦ ἐκ Φορτώσι. Κατωτέρω (δ' ἐτέρας χ. 19. αἰ. ἀρχ.): νῦν δὲ Νικολάου Κωνσταντ.: μ: χ: λ: Γ: Γ:

K. Ἐν φφ 98^v-102 τρεῖς ὀλοσέλιδοι εἰκόνες (βλ. ἀνωτέρω). Ἐνιαχοῦ παρασελίδιοι πολύχρωμοι εἰκονογραφήσεις: φ 18^v πύργος καὶ ἐπ' αὐτοῦ σημάια, φ 29^v ἀνθρωπόμορφον τέρας (μετὰ οὐρανὸν ὄψεως) καὶ τάρανδος, φ 32 ἱππότης μετὰ περικεφαλαίας καὶ ὅπλων· ἄνωθεν ἢ ἐπιγραφὴ: Σ(ημείωσαι) ὅτι οἱ Τυρρηνοὶ οἱ

1. Νεραντζία εἶναι τὸ μεσαιωνικὸ ὄνομα τῆς χώρας τῆς Κῶ· κιάλας σὲ κείμενο τοῦ 15. αἰῶνα, βλ. I. Σακκελίωυος, Πατριακὴ Βιβλιοθήκη (Ἀθ. 1890) σελ. 45, ὑπόσ. 1, πρβ. καὶ G. Gerola, Annuario 2 (1916) 31.

νῶν *Τουδέσκοι καλούμενοι* [πίν. 2α], φ 39^v ὄρνειον, φ 47^v *Κολοσσός Ροδίων*. Γενειοφόρος· ἐπὶ τῆς κεφαλῆς του φάρος [πίν. 1], φ 48 *Πορνεία, λαγνεία καὶ ἀκολασία Κύπρου*. Ἄνηρ καὶ γυνὴ ἀντωποί, πολυτελῶς ἐνδεδυμένοι, θαυπέουν ὁ εἰς τὸν ἄλλον [πίν. 2β].

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι προπάντων ἡ εἰκονογράφηση τοῦ χειρογράφου, γιὰ τὴν ὁποία εἶναι περίεργο ὅτι δὲν κάνει καθόλου λόγο στὴ σύντομη περιγραφή του ὁ κ. Σιγάλας. Θὰ προέρχεται ἀσφαλῶς ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸ γραφέα, τὸν παπα-Γιώργη Φρανζή, ἀπὸ τὴν Κῶ· καὶ ὁ ἔντονος δυτικὸς τῆς χορακτῆρας ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν πατρίδα τοῦ γραφέα, τὴν ἐπὶ τόσους αἰῶνες φραγκοκρατούμενη Δωδεκάνησο (μόλι πού πενήντα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴ γραφὴ τοῦ χειρογράφου τὸ νησί εἶχε καταληφθῆ ἀπὸ τοὺς Τούρκους). Τὴ σημασία τῆς εἰκονογράφησης καὶ τὴν ἐνταξί της μέσα στὴ μεταβυζαντινὴ ζωγραφικὴ τὴν ἀφήνω στοὺς εἰδικούς. Ἐδῶ θὰ περιοριστῶ μόνο σὲ μιὰ ἀπλή παρουσίαση τῶν εἰκόνων.

Ὁ γραφέας (ὅπως δηλώθηκε καὶ στὴν περιγραφή, Κ) φιλοτέχνησε μερικές μικρότερες ἢ μεγαλύτερες παραστάσεις στὸ περιθώριο τῶν φύλλων, μὲ ἄμεση ἀναφορὰ πρὸς τὸ κείμενο τοῦ Διονυσίου ἢ τοῦ Εὐσταθίου. Ἔτσι π.χ. ὁ Κολοσσός τῆς Ρόδου (φ. 47^v, ἐδῶ πίν. 1) ἀναφέρεται στοὺς στίχους 505 καὶ 510/11 τοῦ Διονυσίου (*Αἰγυπτίης Ρόδος ἐστὶν Ἰηλυσιῶν πέδων ἀνδρῶν*), καὶ στὸ σχολιασμὸ τοῦ Εὐσταθίου: *Ἡ δὲ Ρόδος ἄλλα τε ἔσχε θαυμαστά καὶ τὸν τοῦ Ἥλιου κολοσσόν, Χάρητος ἔργον ἀνδρὸς Λυδίου, πήχεων ἑβδομήκοντα, καὶ ἦν καὶ αὐτὸς ἐν τῶν ἐπιτὰ θαυμάτων* [θαυμάτων χφ] κτλ. Ὁ Τυρρηνὸς τοῦ φ. 32 (πίν. 2α), μὲ τὴ μεσαιωνικὴ φορεσιά, τὸ ξίφος καὶ τὸ πελεκηφόρο κοντάρι, σχετίζεται καὶ αὐτὸς μὲ τὸ κείμενο τοῦ Διονυσίου καὶ τὰ οἰχόλια τοῦ Εὐσταθίου. Ὁ Εὐστάθιος ταυτίζει (σωστὰ) τοὺς Τυρρηνούς μὲ τοὺς Ἐτρούσκους· ἡ ταύτιση μὲ τοὺς Τουδέσκους (Γερμανούς) ὀφείλεται ἀσφαλῶς στὸν γραφέα. Τὸ ὅτι ὁ ἴδιος γιὰ τὴν Κύπρο (πού εἶχε πέσει στοὺς Τούρκους μόλις τρία χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴ γραφὴ τοῦ κώδικα!) δὲ βρῆκε καταλληλότερη εἰκονογράφηση ἀπὸ τὴ «λαγνεία καὶ ἀκολασία», παρουσιασμένες στίς ἐρωτικὲς περιπτώσεις ἐνός (φραγκοφορεμένου καὶ ἀρχοντικοῦ ἀσφαλῶς) ζευγαριοῦ, ὀφείλεται βέβαια καὶ στοὺς στίχους τοῦ Διονυσίου (*ἐπίκρατον ἄστυ Διωναίης Ἀφροδίτης*) καὶ στὸ σχολιασμὸ τοῦ Εὐσταθίου (τοῦτο δὲ διὰ τὴν τῶν ἐκεῖ μαχλοσύνην καὶ τὸ ἐπαφροδίτον)· ἀλλὰ ἀσφαλῶς στὸ μυαλὸ τοῦ παπα-Φρανζή θὰ ἦταν ζωντανὲς οἱ ἀναμνήσεις ἀπὸ τὴ γεμάτη ἐρωτικὲς περιπέτειες ζωὴ τῶν Λουζινιαν (ἀπὸ τὸν «δαίμονα τῆς πορνείας») τοῦ Μαχαιρᾶ καὶ τοῦ Σεφέρη).

Περὶσσότερο ἐνδιαφέρουσες βέβαια εἶναι οἱ τρεῖς ὁλοσέλιδες εἰκόνες. Ἡ τεχνοτροπία τους εἶναι τόσο ὅμοια μὲ τῶν εἰκόνων στὰ περιθώρια, ὥστε δὲν ὑπάρχει, νομίζω, ἀμφιβολία πὼς προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο

χέρι τοῦ γραφέα· καὶ ἡ γραφή τῶν σημειωμάτων εἶναι ὅμοια μὲ τὴν τυπικότερη γραφή τῶν στίχων τοῦ κειμένου τοῦ Διονυσίου. Οἱ εἰκόνες δὲ φαίνεται νὰ ἔχουν σχέση μετὰ τὸ κείμενο τοῦ Περιηγητοῦ· θ' ἀναφέρονται μᾶλλον στὰ ἀστρολογικὰ κείμενα τῶν φφ 95^v-97^v ἢ θὰ τὰ συνεχιζοῦν (γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη [ἀρ. 3] τὸ πρᾶγμα εἶναι, νομίζω, σίγουρο· οἱ εἰκόνες τῶν βυσιλέων θὰ ἔχουν κάποια σχέση μετὰ τὴν ἐναλλαγὴ τῆς τύχης· γιὰ τὸν Ἡρακλῆ καὶ τὴ Λερναία Ὑδρα [ἀρ. 2] τὸ πρᾶγμα εἶναι περισσότερο ἀμφίβολο).

Ἡ πρώτη εἰκόνα (φ. 98^v, πίν. 3) παρουσιάζει τὸν Κύρο, τὸ βασιλεῖα τῆς Περσίας, ἀπάνω σ' ἓνα πλούσιο ἀμάξι, στὸ ὁποῖο ὁμοῦς ἀντὶ γιὰ ἄλογα εἶναι ζεμένει τέσσερις αἰχμάλωτοι βυσιλιάδες· ἀπάνω στὸ ἀμάξι ἀνεμίζει μιὰ σημαία καὶ κάθονται ἐπίσης διάφορα πουλιά. Κάτω μιὰ ὁμάδα στρατιωτῶν κεντᾶ μετὰ δόρατα τοὺς ζεμένους βυσιλιάδες. Στὸ ἐπάνω μέρος τῆς σελίδας τὸ σημείωμα: «Οὗτός ἐστιν ὁ Κύρος ὁ βασιλεὺς βασιλέων Περσίας· καὶ ἠχμαλώτευσεν βασιλεῖς τέσσαρας· καὶ ἀντὶ ἵππων ἔξευξεν αὐτοὺς εἰς τὴν ἄμωξαν αὐτοῦ· καὶ ὁ στραφεὶς ἰδὼν¹ αὐτὸν θανάτῳ τιμωρηθήσεται. Ὁ εἶς δὲ στραφεὶς καὶ ἐρωτηθεὶς παρὰ τοῦ βασιλέως, τίς ἢ τόλμη αὐτῆ, ὁ δὲ λέγει, Τοῦ ἄρματος τοὺς τροχοὺς ἰδὼν πῶς γυρίζουν, καθάπερ ἡμεῖς αἰχμάλωτοι ὑπὸ σοῦ ἐγενόμεθ², καὶ ὡς τροχὸς ἢ βασιλεία ἢ ἐμῆ³ ἔστρεψεν. Καὶ ἐκπληξίς⁴ ὁ λόγος πρὸς τὸν βασιλεῖα. Ὑστερον καὶ οὗτος ἐτοξεύθη ἐν τῷ πολέμῳ καὶ ἀπώλετο τὴν βασιλείαν».

Γύρω ἀπὸ τὸν Κύρο κυκλοφοροῦσαν ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα πολλὰς φανταστικὰς ἱστορίας, πολλὰς μάλιστα ἀπὸ αὐτὰς παρέθεσε καὶ ὁ Ξενοφῶν στὴν Κύρου Παιδεία. Ἡ ἱστορία μετὰ τοὺς ζεμένους βασιλιάδες δὲν περιέχεται στὴν Κύρου Παιδεία (οὔτε καὶ στὸν Ἡρόδοτο). Δὲ βρῆκα μνεῖα τῆς καὶ στὸ ἄρθρο Kyros τοῦ Weissbach στὴν Real-Enzyklopädie (Suppl. IV).

Ἡ δευτέρα εἰκόνα (φ. 99^v, πίν. 4) παριστάνει τὸν Ἡρακλῆ νὰ σκοτώνῃ τὴ Λερναία Ὑδρα. Ὁ Ἡρακλῆς, ντυμένος μεσαιωνικὰ ροῦχα καὶ περικεφαλαῖα μετὰ ἀνεμισμένα φτερά, κρατεῖ κοντάρι στὸ δεξιὸ χέρι καὶ ξίφος στὸ ἀριστερό, ποὺ τὰ μπήγει σὲ δυὸ ἀπὸ τὰ στόματα τοῦ ἐννεακέφαλου τέρατος. Κάτω (σκοτωμένο;) τὸ ἄλογό του, καθὼς καὶ ἓνας σκύλος ποὺ ὁρμᾷ πρὸς τὸ θηρίο. Ἐπάνω δεξιὰ τὸ σημείωμα: «Οὗτός ἐστιν ὁ Ἡρακλῆς, ὃς ἀνέϊλε τὸ θηρίον, τὴν χίμαιρα τὴν ἐννεακέφαλον, λέγουσι δὲ κα[ι] πῦρ ἐκ τοῦ στόματος αὐτῆς ἐξήρχετο· μόλυβδον εἰς τὸ δόρυ βαλὼν αὐτὴν [κατ]έκαυσεν, ὡς⁵ καὶ ὁ Θεολόγος Γρηγόριος

1. γρ. ἰδεῖν

2. χφ ἐγινώμεθα

3. χφ ἐμοί

4. χφ ἐκπλήξις

5. χφ ὄς

[περί] ταύτης πλατύτερον». Στην ίδια εικονογράφηση αναφέρεται και ένα άλλο, εκτενέστερο σημείωμα, σε γλώσσα δημοτικότερη, που περιέχεται στο φ. 102-102^v του χειρογράφου. *Ἰσχ*: 'Ο εὐγενὴς ἥρωας Ἑρακλῆς οὗτος ἐκ Θεοῦ Διὸς γεννηθεὶς, ἡ μήτηρ αὐτοῦ Ἀλκιμήνη, ἔσχεν ἀδελφοὺς, οἱ Ταφοὶ καὶ Τηλεβόαις ὀνόματι . . .

Ἡ τρίτη εἰκόνα (φ. 100^r, πίν. 5) βρίσκεται σ' ἓνα φύλλο που ἔχει ἀποκοπῆ ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ χειρογράφου, καὶ πού τὸ ἐπάνω του μέρος εἶναι φθαρμένο καὶ σχισμένο. Παριστάνεται ὁ Ἀριστοτέλης καθιστός· μετὰ τὸ δεξιὸν χεῖρ κρατᾷ ἓνα ξεδιπλωμένο εἰλητὸ μετὰ ζωγραφισμένα ἄστρα (καὶ τὴν σελήνην), τὸ ἀριστερὸν του, πού κρατᾷ ἓνα διαβήτη (;), εἶναι ὑψωμένο πρὸς τὸν οὐρανόν. Ἐμπρὸς του ἓνα ἄλλο ξεδιπλωμένο εἰλητὸ (ἢ πλαίσιο;) μετὰ σχήματα τῶν ζωδίων καὶ μετὰ ἄστρα· ἐπάνω σ' αὐτὸ πατᾷ ἓνας ἄνθρωπος σὲ μικρογραφία, πού ὑψώνει τὸ δεξιὸν πρὸς τὸν οὐρανόν καὶ μετὰ τὸ ἀριστερὸν κρατᾷ ἀνοικτὸ ἓνα βιβλίον (ἢ δίπτυχον), πάλι μετὰ παραστάσεις τῶν ἄστρον, τοῦ ἡλίου καὶ τῆς σελήνης. Καὶ παραπάνω ἓνα ἑρμάρι — δὲν διακρίνεται καλῶς, τὸ μισὸ πρὸς τὰ δεξιὰ μέρος κατεστραμμένο· ἀριστερὰ φαίνεται μιὰ κλεψύδρα. Ἐπάνω ἀπὸ τὴν παράσταση, ἡμικυκλικὰ, ὁ οὐρανός, σὲ ἀλλεπάλληλες ζῶνες, μετὰ τ' ἄστρα, τὸν ἥλιον καὶ τὸ φεγγάρι.

Ἡ παράσταση ἔχει, ὅπως εἶπαμε, ἀσφαλῶς σχέση μετὰ τὰ ἀστρολογικὰ κείμενα τοῦ χειρογράφου. Στὸν κενὸν «κάμπον» ἀνάμεσα στὸν Ἀριστοτέλη καὶ στὸν οὐρανόν, στριμωγμένο τὸ ἀκόλουθο σημείωμα¹: «(α) Ἀριστοτέλης τεχνολογῶν καὶ πόλον μετρῶν, καὶ κάτω πειρᾶται φέρειν τὴν ἀπείρονα τοῦ οὐρανοῦ σφαῖραν². τολμηρὸν γὰρ ὄν τι ἢ φιλοσοφία καὶ τῶν ἀθεάτων εἰς φῶς παραιοάγειν καὶ οὐρανὸν τολμᾷ ταπεινῆ οἶδε τὸ φιλοσόφημα· καὶ σώματι ἄνω διίπτασθαι οὐ δύναται, νοῦν δὲ πτεροῖ ἄνω ἄοκησις τεχνῶν. || (β) Τόξον οὐρανοῦ. Οὗτος ὁ σοφὸς Ἀριστοτέλης περὶ εἰμαρμένης καὶ τύχας βασιλείων καὶ πτώσεις³ ἔθνῶν καὶ γεννήσεις βασιλείων καὶ θάνατον αὐτῶν ἐν ταύτῃ τῇ ἀστροθεάμονι⁴ τέχνῃ ἐφεῦρεν ἐν μέτρῳ πλανητῶν καὶ ζωδίων· καὶ ἀνομβρίας σημασίας καὶ ὕμβρων, || ἀστέρων δὲ κινήσεις, ἀνέμων ἐπελεύσεις καὶ καταιγίδων γινομένων ἐδήλωσεν καὶ σεισμῶν καὶ θανάτων λοιμικῶν

1. Τὸ ἀντιγράφω ὀλόκληρον, ἐπεὶ εἶναι ἀρκετὰ δυσανάγνωστο, χωρὶς καὶ νὰ προβαίνω σὲ κριτικὴ ἀποκατάσταση (τουλάχιστον στὰ σημεῖα ἐκεῖνα ὅπου τὸ κείμενον πάσχει, νομίζω, ἀνεπανόρθωτα). Τὸ τμήμα (α) εἶναι τὸ γραμμένο πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλιν τοῦ Ἀριστοτέλη· τὸ (β) ἀρχίζει δεξιὰ ἀπὸ τὸ ὑψωμένο χεῖρ του καὶ συνεχίζει ἀριστερὰ ἀπὸ τὸν ἀνθρωπάκον· τὸ (γ) τέλος (λείπει ἢ ἀρχή) στὸ ἐντελῶς δεξιὸν μέρος τῆς παράστασης.

2. γφ σφῆραν   3. χφ πτώσεις   4. χφ ἀστροθεάμονα

καὶ νόσων ἐνδημίας, καὶ ὄρων¹ καὶ μέτρων λεπτῶν καὶ γραμμῶν, καὶ κακώσεις ἀστέρων καὶ οἰκῶν πλανητῶν² συναντήσεων σημαίνων τύχας ἀγαθὰς καὶ ἐναντίας. || (γ) . . . μενον, ἀνάγκη ἐστὶν ὑπὸ τινος κινεῖσθαι ἰάχα, ἐπεὶ ἡ τῶν πλανητῶν κίνησις κινεῖται³ ὑπὸ τινος ἄλλου ἄρχεσθαι οἱ τοιοῦ(τοι) ἐπτὰ ἄνωθεν πλανῆται⁴. ἤγουν Θεϊκὴ κέλευσις τῶν Θεῶν αὐτῶν ὀρίσθαι παρ' αὐτοῦ κινεῖσθαι βουλ(ήσει) καὶ θελήσει αὐτοῦ».

Ἐκτὸς ἀπὸ τῆς τρεῖς αὐτῆς, τὸ χειρόγραφο περιεῖχε καὶ μιὰ τέταρτη εἰκόνα, γιὰτὶ στὸ φ. 99^Γ σώθηκε ἓνα κείμενο σχετικὸ μὲ τὸν Βασίλειο Α' τὸν Μακεδόνα, ποὺ ἀρχίζει μὲ τὸν τυπικὸ τρόπο καὶ τῶν ἄλλων σημειωμάτων καὶ δὲν ἀφήνει ἀμφιβολία πῶς ἀναφέρεται στὴν εἰκόνα του, ἢ ὅποια θὰ βρισκόταν στὴν ἀντικρινὴ σελίδα, δηλ. στὸ verso ἐνὸς φύλλου ποὺ θὰ ὑπῆρχε ἀνάμεσα στὸ φ. 98 καὶ 99, καὶ ποὺ ἔχει ἐκπέσει (ἄς τὸ ποῦμε x). Μποροῦμε ν' ἀποκαταστήσουμε ὡς ἐξῆς τὴν ἀλληλουχία τῶν φύλλων:

- 98^Γ : ἄγραφο
- 98^ν : εἰκονογραφία Κύρου
- x^Γ : ἕως ἐκτενέστερο σημείωμα γιὰ τὸν Κύρο
- x^ν : εἰκονογραφία Βασιλείου Α'
- 99^Γ : σημείωμα γιὰ Βασίλειο Α'
- 99^ν : εἰκονογραφία Ἡρακλῆ
- 102^Γ-102^ν⁵ : ἐκτενὲς σημείωμα γιὰ Ἡρακλῆ
- 100^Γ : εἰκονογραφία Ἀριστοτέλη
- 100^ν : ἄγραφο (σήμερα κολλημένο στὴ στάχωση).

Τὸ σημείωμα γιὰ τὸν Βασίλειο Α' ἀναφέρεται στὸ ἐπεισόδιο τοῦ μάγου Σανταβερηνοῦ (Σανταβερῖνος στὸ χφ), ὁ ὁποῖος εἶχε συκοφαντήσει τὸν Βασίλειο τὸ γιό του Λέοντα (τὸν σοφύ), ὥστε νὰ τὸν κλείσει στὴ φυλακὴ, καὶ πῶς ὕστερα κατάλαβε τὴν πλάνη του καὶ τὸν ἐλευθέρωσε, ὅταν σ' ἓνα ἐπίσημο τραπέζι ἄκουσε ἓναν παπαγάλο νὰ ἐπαναλαμβάνη λυπητερὰ «Λέων, Λέων». Τὴ διήγηση μᾶς τὴν παρέχει (ὄχι ὅμως ὀλοκληρωμένη) ὁ Κεδρηνὸς (2, 246-248) καὶ πληρέστερα ὁ Ζωναρᾶς (3, 436-439) — καὶ ἀπ' αὐτὸν ὁ Μιχαὴλ Γλυκάς (550-52).⁵ θὰ εἶχε μεγάλη διάδοση, γιὰτὶ φτάνει ὡς τὴ Σύνοψη Χρονικὴ τοῦ Ψευδοδοροθέου. Ὁ βιβλιογράφος μας τῆς δίνει περισσότερο χαρακτηριστὴς θαυμαστῆς διήγησης: ὁ μάγος κάνει τὸν Βασίλειο νὰ βλέπη τὸν πεθαμὲνο γιό του Κωνσταντῖνο στὸν ὕπνο του (καὶ ὄχι δῆθεν ζωντανό, ὅπως

1. γρ. ὄρων ἢ ὄρων; 2. χφ πλανητῶν 3. χφ κινῆται

4. τοιοῦτοι, πλανῆται· ἀμφιβολία ἢ ἀνάγκωση· μετὰ τὸ ἄνωθεν, στὸ χφ ἐπτὰ διαγεγραμμένο.

5. Γιὰ τὴν σύγχυση στὴν ἀρίθμηση τῶν φύλλων βλ. παραπάνω.

στούς χρονογράφους), λείπει ή πονηριά με τὸ ἐγχειρίδιο πὸ ἔβαλε ὁ Σανταβαρηνὸς τὸν Λέοντα νὰ ἔχη κρυμμένο ἐπάνω του, καὶ ἡ ἀποκάλυψη γίνεται κάπως διαφορετικά: ἔρχονται στὸ βασιλιά ἄνθρωποι «χρησιμώτατοι» - «καὶ ἐκεῖ ὁποῦ ἐσέβησαν εἰς τοῦ βασιλέως τὴν αὐλήν, ἐγρικῆσαι τὰ πουλία καὶ ἐλαλοῦσαν ἀνθρωπίνῃ φωνῇ τὰ μοιρολόγια τῆς μάνας, Ἰέων μου, Λέων μου». Οἱ μεγιστάνοι ἐκεῖνοι εἰς τὴν τράπεζαν τοῦ βασιλέως ἀνέφερον τὴν ὑπόθεσιν τῶν τουρακίων¹ πῶς μοιρολογοῦνται οὕτως· καὶ τότε ὁ βασιλεὺς λυπηθεὶς ὀρίζει καὶ ἐβγάλουν τὸν υἱὸν του ἐκ τῆν φυλακῆν κτλ.».

B'

Τὸ δεῦτερο χειρόγραφο ἀπὸ τὴν Καστοριά εἶναι ἓνα ἀπὸ ἐκεῖνα πὸ εἶχε περισυλλέξει ὁ συνάδελφος κ. Στ. Πελεκανίδης καὶ πὸ τὸν κατάλογό τους ἔχω ἔτοιμον γιὰ ἐκδοσὴ². Εἶναι ἓνα χειρόγραφο μουσικὸ, χάρτινο, 21,5×15, φφ 83, ἀκέφαλο καὶ κολοβὸ· στὸν κατάλογό μου ἔχει τὸν ἀριθμὸ 8. Τὸ χειρόγραφο εἶναι ἀρκετὰ παλαιό· τὸ χαρτὶ δὲν εἶναι βομβύκινο, ἔχει κανονικὲς ὑδάτινες γραμμὲς ἀρκετὰ ἀραιὲς καὶ ραβδώσεις (pontuseaux), ὄχι ὅμως ὑδατόσημα (filigranes)· νομίζω πῶς μπορεῖ νὰ χρονολογηθῇ με ἀσφάλεια στὸ πρῶτο μιστὸ τοῦ 14ου αἰώνα. Ἐκεῖνο πὸ κάνει τὸ χειρόγραφο ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον εἶναι τὰ ἐντελῶς περιέργα μουσικὰ σημάδια πὸ παρουσιάζει (βλ. πίν. 6-7), ὅμοια με τὰ ὁποῖα δὲν ἔτυχε νὰ συναντήσω ὡς τώρα σὲ κανένα χειρόγραφο μουσικὸ.

Καὶ τὸ περιεχόμενον τοῦ χειρογράφου δὲν εἶναι ἀπὸ τὰ συνηθισμένα (Στιχηράριο, Παπαδικὴ κτλ.). Περιέχει κοινωνικά (κατ' ἤχον καὶ σὲ διάφορες ἑορτές), χερουβικά, «μαθήματα» σὲ διάφορες ἑορτές κ. ἄ. Ἰδού μιὰ λεπτομερέστερη ἀναγραφὴ τοῦ περιεχομένου³:

φ. 1-20^v Κοινωνικά κατ' ἤχον (Ἐξέπεσαν τὰ κοινωνικά καὶ τ' ἄλλα μαθήματα τῶν ἤχων α' - γ' καὶ τὸ πρῶτο τοῦ δ'. Σὲ κάθε ἤχο προηγεῖται μιὰ ὑπακοὴ ἀναστάσιμος καὶ ἔπονται τρία κοι-

1. τουράκια' μοῦ εἶναι ἄγνωστη ἡ λέξη, πὸ θὰ σημαίνῃ, βέβαια, πουλιά.

2. Βλ. παραπάνω σ. 29, ὑποσ. 3.

3. Ἡ ἀναγραφὴ ἔγινε με τὴ στενὴ καὶ πολύτιμη συμπαράσταση καὶ συνεργασία τοῦ ἀγαπητοῦ μου Σίμωνος Καρᾶ. Ἦταν ὁ ἄνθρωπος στὸν ὁποῖον ἀπὸ τοὺς πρῶτους ἔσπευσα νὰ στείλω φωτογραφίες τοῦ χειρογράφου καὶ νὰ ζητήσω τὴ γνώμη του. Ἔδειξε ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον, δυστυχῶς ὅμως, ἀπασχολημένος με πολλὰς ἄλλες ἐπείγουσες ἐργασίες, δὲν εἶχε τὸν καιρὸ ν' ἀσχοληθῇ περισσότερο καὶ νὰ ἀναλάβῃ τὴ μουσικολογικὴ παρουσίαση τοῦ χειρογράφου, ὅπως τοῦ εἶχα ζητήσει. Τὸν εὐχαριστῶ πάντως θερμὰ γιὰ ὅλη τὴ βοήθεια πὸ μοῦ ἔδωσε.

νονικά: Ἀγαλλιᾶσθε, Αἰνεῖτε καὶ Γεύσασθε). (Τὰ φφ 1 καὶ 2 σχισμένα κατὰ τὸ ἥμισυ).

- φ.1 Αἰνεῖτε τὸν Κύριον ἤχ. δ'
 φ.2 Γεύσασθε ἤχ. δ'
 φ.3 «Ἀρχὴ τοῦ πλαγίου α'». Ἀγγελικὴ ὄρασει (ὕπακοή)
 φ.5^v Ἀγαλλιᾶσθε δίκαιοι ἐν Κυρίῳ (κοινωνικὸν τῶν Ἁγίων Πάντων)
 φ.6^v Αἰνεῖτε τὸν Κύριον (κοινωνικὸν τῆς Κυριακῆς)
 φ.7 Γεύσασθε καὶ ἴδετε (κοινωνικὸν τῆς προηγουμένης)
 φ.8 ἤχ. πλ. β' Τῷ ἐκουσίῳ καὶ ζωοποιῷ σου θανάτῳ (ὕπακοή)
 (ἐν φ. 9 κάτω: πλ. δ')
 φ.10 ἤχ. πλ. β' Ἀγαλλιᾶσθε
 φ.10^v » » » Αἰνεῖτε
 φ.11^v » » » Γεύσασθε
 φ.12^v Ἰησὺς βαρὺς Ὁ ἡμετέραν μορφήν ἀναλαβὼν (ὕπακοή)
 φ.13^v » » » Ἀγαλλιᾶσθε
 φ.14^v » » Αἰνεῖτε τὸν Κύριον
 φ.15^v » » Γεύσασθε
 (Χάσμα ἐνὸς φύλλου. Λεῖπει ἡ ἀρχὴ τῆς ὑπακοῆς: Αἱ μυροφόροι τοῦ ζωο-
 δότου ἐπιστάσαι τῷ μνηματί), ἤχ. πλ. δ').
 φ.18 ἤχ. πλ. δ' Ἀγαλλιᾶσθε
 φ.19 » » » Αἰνεῖτε τὸν Κύριον
 φ.20 » » » Γεύσασθε.

φ. 24-44 Κοινωνικά τοῦ ἐνιαυτοῦ εἰς διαφόρους ἐορτάς.

- φ.21 «Ἀρχὴ τῶν κοινωνικῶν τοῦ ἔτους χρόνου. Μὴν Σεπτέμβριος α' τῆς
 ἰνδικτου», ἤχ. α'. Εὐλόγησον τὸν στέφανον τοῦ ἐνιαυτοῦ
 φ.22 Εἰς τὴν γέννησιν τῆς Θεοῦ, ἤχ. β'. Ποτήριον σωτηρίου λήψομαι
 φ.23 Εἰς τὰ Εἰσόδια, ἤχ. γ'. Ποτήριον σωτηρίου
 φ.24 Εἰς τὴν κοίμησιν τῆς Θεοῦ, ἤχ. πλ. β'. Ποτήριον σωτηρίου
 φ.25^v Τοῦ τιμίου σταυροῦ, ἤχ. δ'. Ἐσημειώθη ἐφ' ἡμᾶς
 φ.26^v Τῶν Ἀσωμάτων, ἤχ. δ'. Ὁ ποιῶν τοὺς ἀγγέλους
 φ.27 Εἰς ἐγκαίνια, ἤχ. α'. Κύριε ἠγάπησα εὐπρέπειαν [κοινωνικὸν τῶν
 ἐγκαίνιων, 13 Σεπτεμβρίου]
 φ.28 Εἰς τὴν Χϋ γέννησιν, ἤχ. βαρὺς. Λύτρωσιν ἀπέστειλε
 φ.29 Εἰς τὰ ἅγ. Θεοφάνεια, ἤχ. δ'. Ἐπεφάνη ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ
 φ.30 Εἰς τὸν Εὐαγγελισμόν, ἤχ. γ'. Ἐξελέξατο Κύριος τὴν Σιών
 φ.31 Τῷ Σαββάτῳ τοῦ Λαζάρου, ἤχ. β'. Ἐκ στόματος νηπίων
 φ.32 Τῇ Κυριακῇ τῶν Βαίων, ἤχ. δ'. Εὐλόγημένος ὁ ἐρχόμενος
 φ.33 Τῇ ἀγία καὶ μεγάλῃ πέμπτῃ (ἤχ. ;) Τοῦ δείπνου σου τοῦ μυστικοῦ
 φ.35 Τῇ μεγάλῃ παρασκευῇ, ἤχ. πλ. δ'. Γεύσασθε καὶ ἴδετε [λείπουν
 τὰ μεγάλα μουσικὰ σημεῖα, ὁ χώρος γι' αὐτὰ ἔμεινε κενός]
 φ.35^v Τῷ μεγάλῳ σαββάτῳ, ἤχ. δ'. Ἐξηγέρθη ὡς ὁ ὑπνῶν
 φ.36^v Τῇ Κυριακῇ τοῦ Πάσχα, ἤχ. πλ. α'. Σῶμα Χριστοῦ μεταλάβετε
 φ.37^v Τῇ Κυριακῇ τοῦ Ἀντίπασχα, ἤχ. α'. Ἐπαίνει Ἱερουσαλὴμ τὸν Κύριον
 φ.38^v Τῆς Μεσοπεντηκοστῆς [παραλ. δὴλ. ἤχου] Ὁ τρώγων μου τὴν σάρκα
 φ.39^v Τῆς Ἀναλήψεως [παραλ. δὴλ. ἤχου]. Ἀνέβη ὁ Θεὸς ἐν ἀλαλαγμῷ

- φ.40 Εἰς τοὺς Ἀποστόλους, ἤχ. γ'. Εἰς πᾶσαν τὴν γῆν
 φ.40^v Τοῦ Σωτῆρος, ἤχ. πλ. δ'. Ἐν τῷ φωτὶ τῆς δόξης

φ. 41^v-44 Κοινωνικά εἰς διαφόρους περιστάσεις.

- φ.41^v Εἰς ὁσίους, ἤχ. β'. Εἰς μνημόσυνον αἰώνιον
 φ.42 Εἰς μάρτυρας, ἤχ. πλ. β'. Εἰς μνημόσυνον αἰώνιον
 φ.42^v Τοῦ Προδρόμου, ἤχ. πλ. β'. Μνήμη δικαίου μετ' ἐγκωμίων
 φ.43^v Εἰς κοιμηθέντας, ἤχ. πλ. β'. Μακάριοι οὓς ἐξελέξω (φ.44) Μνήμη δικαίων

φ. 44^v-67^v Μαθήματα εἰς διαφόρους ἐορτάς.

- φ.44^v Τῶν προπατόρων, ἤχ. β'. Εἰς δρόσον τοῖς παισὶ φ.45 Ἄλλο.
 Τὸν θρῆνον εἰς χαρὰν
 φ.47 Τῶν πατέρων, ἤχ. πλ. δ'. Ἄγγελος παιῖδας ἐδρόσισε
 φ.49 Τῶν Χριστουγέννων, ἤχ. πλ. δ'. Τὴν ἀπαρχὴν τῶν θρήνων
 φ.51 (Ἄτιτλο, παραλ. δὴλ. ἤχου) Αὐλῶν ποιμενικῶν
 φ.52 Τροπάριον τῶν προφητῶν, ἤχ. πλ. β'. Λαθῶν ἐτέχθης ὑπὸ τὸ σπήλαιον φ.53^v Ἀνέτειλες Χριστὲ ἐκ παρθένου φ.54^v, ἤχ.πλ.α'.
 Ὅτε τῇ ἐπιφανείᾳ σου ἐφώτισας
 φ.55^v Τροπάριον τῶν Φώτων, ἤχ.πλ.α'. Ἐπεφάνης ἐν τῷ κόσμῳ φ.56,
 ἤχ.πλ.β'. Ἄμαρτωλοῖς καὶ τελώναις φ.57 Ὑπακοὴ α'. Ἐν Ἰορδάνῃ βαπτιζομένου [τὸ τροπάριο τῶν Θεοφανείων]
 φ.58^v Ὑπακοὴ τῆς Ὁρθοδοξίας, ἤχ.πλ.δ'. Ὁ ἀπερίγραπτος λόγος τοῦ πατρὸς [κοντάκιο τῆς Ὁρθοδοξίας]
 φ.59^v Τῇ Κυριακῇ τῶν Βαΐων, ἤχ.πλ.β'. Μετὰ κλάδων ὑμνήσαντες πρότερον
 φ.60^v Τῇ ἁγ. Κυριακῇ τοῦ Πάσχα, ἤχ.δ'. Πρωλαβοῦσαι τὸν ὄρθρον [ὑπακοὴ τοῦ Πάσχα]
 φ.62^v Τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, ἤχ.πλ.α'. Ποία φυλακὴ οὐκ ἔσχεν σε [ὑπακοή]
 φ.64^v Ὑπακοὴ τῆς Θεοτόκου, ἤχ.πλ.δ'. Μακαρίζομέν σε πᾶσαι αἱ γενεαὶ
 φ.66 Εἰς ἐγκαίνια, ἤχ.δ'. Ἄρατε πύλας οἱ ἄρχοντες ἡμῶν φ.66 Ἀπέσω δ' Τίς ἐστὶν οὗτος

φ. 68-80 Χερουβικά καὶ δοχαί. (Ἀπὸ ἐδῶ ἕως τὸ τέλος λείπουν τὰ ἰδιότυπα μουσικὰ σημεῖα μεγάλων διαστάσεων).

- φ.68 Χερουβικὸν τοῦ μεγάλου Σαββάτου, ἤχ.β'. Σιγησάτω πᾶσα σὰρξ
 φ.69 Τρισάγιον, ἤχ.πλ.δ' (καί: τὸ δεύτερον, τὸ τρίτον) φ.69^v
 Δόξα, Καὶ νῦν, Ἄγιος ἀθάνατος, ἤχ.πλ.α'. Ὅσοι εἰς Χριστὸν ἐβαπτίσθητε
 φ.70 «Προκειμένα τῶν μικρῶν δοχῶν». Τῇ δευτέρᾳ ἐσπέρας, ἤχ.β'. Κύριος εἰσακούσατέ μου, τῇ γ' ἐσπ., ἤχ.πλ.α' Τὸ ἔλεός σου Κύριε κατεδίωξέ με
 φ.70^v Τῇ δ' ἐσπ., ἤχ.πλ.α' Ὁ Θεὸς ἐν τῷ πνεύματί σου σῶσον με
 » ε' » » β'. Ἡ βοήθειά μου παρὰ Κυρίου
 φ.71 Τῇ παρασκ. » » βαρῶς. Ὁ Θεὸς ἀντιλήπτωρ μου εἶ
 Τῷ σαββ.ἐσπ. » πλ. β'. Ὁ Κύριος ἐβασίλευσεν φ.71^v Δόξα ἐν ὑψίστοις

- φ.72 Τῆ Κυριακῆ, ἤχ.πλ.β'. Ἀνάστηθι Κύριε ὁ Θεός μου
 φ.72v Τῆ Κυ ἐσπ. » » » Ἴδου δὴ εὐλογεῖτε τὸν Κύριον
 φ.72v «Αἰ μεγάλοι δοχαί». Τῆ μεγ. Κυριακῆ τοῦ Πάσχα, ἤχ. βαρύς. Τίς
 Θεὸς μέγας
 φ.72v β' ἐσπ., ἤχ.βαρύς. Ὁ Θεὸς ἡμῶν ἐν τῷ οὐρανῷ καὶ ἐν τῇ γῆ
 φ.73 γ' » » πλ.δ'. Φωνῆ μου πρὸς Κύριον ἐκέκραξα
 δ' » » βαρύς. Ἐνώτισαι ὁ Θεὸς τὴν δέησίν μου
 ε' » » » Ἀγαπήσω σε Κύριε ἡ ἰσχὺς μου
 φ.73v παρ. » » πλ.δ'. Ἐδωκας κληρονομίαν
 Τῆς Τυρινῆς, ἤχ.πλ.δ'. Μὴ ἀποστρέψῃς τὸ πρόσωπόν σου
 φ.74 [Τίτλος δυσδιάκριτος] Σήμερον ἡ σωτηρία τοῦ κόσμου
 [ἀπολυτικίον τοῦ τέλους τοῦ ὄρθρου]. φ.74 Δόξα πατρὶ
 φ.74v (Ἄτιτλο), ἤχ.β'. Ἀναστὰς ἐκ τοῦ μνήματος φ.75v Δό-
 ξα πατρὶ
 φ.75v Εἰς τὴν ὕψωσιν τοῦ σταυροῦ, ἤχ.πλ.β'. Σήμερον τὸ προφητικὸν
 πεπλήρωται λόγιον [Στιχηρὸν τοῦ σταυροῦ]
 φ.76v ἤχ.πλ.β'. Μόνον ἐπάγη τὸ ξύλον τοῦ σταυροῦ [Τοῦ σταυροῦ]
 Ὑπακοή, ἤχ.βαρύς. Ἡ ἐκκλησία σου Χριστὲ ὁ Θεὸς
 φ.77 Εἰς τὴν σταυροπροσκύνησιν, ἤχ.πλ.β'. Τὸν σταυρόν σου προσκυνού-
 μεν δέσποτα Δόξα πατρὶ Καὶ νῦν
 [Χάσμα μετὰ φ.77]
 φ.78 [Ἀδιάγνωστα]
 φ.79v Εἰς τὴν ὕψωσιν τοῦ σταυροῦ, ἤχ.α'. Σῶσον Κύριε τὸν λαόν σου [τὸ
 ἀπολυτικίον]
 φ.80 Ἐν τῇ γεννήσει τὴν παρθενίαν [ἀπολυτικίον τῆς Κοιμήσεως].

φ. 80-83 *Στίχοι τοῦ ἑξαψάλμου.*

- φ.80v Ἀλληλούια, ἤχ.α'. Ἀλληλούια, ἤχ.πλ.α'
 Τὸ πρῶτον, ἤχ.β'. Δόξα σοι ὁ Θεὸς
 φ.81 Σὺ Κύριε ἀντλήπτωρ μου εἶ
 φ.81v Φωνῆ μου πρὸς Κύριον ἐκέκραξα
 φ.82 Ἐγὼ ἐκοιμήθην
 φ.82v Τῶν κύκλω συνεπιτιθεμένων μοι
 Ὁ Θεὸς μου πρὸς σὲ ὀρθρεύω
 φ.83 Οὕτως ἐν τῷ ἁγίῳ ὄφθην σοι
 Ἐν τῷ ὀνόματί σου ἀρῶ τὰς χεῖράς μου
 Καὶ χεῖλη ἀγαλλιᾶσεως
 φ.83v Ἐν τοῖς ὄρθροις ἐμελέτων εἰς σὲ
 Καὶ ἐν τῇ σκέπῃ τῶν πτερυγῶν σου ἀγαλλιᾶσομαι

Ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον, ὅπως εἶπόμε, παρουσιάζει τὸ χειρόγραφο γιὰ τὰ ἐντελῶς ἰδιότυπα ὑπερμεγέθη μουσικά του σημάδια. Τὸ χειρόγραφο δηλ. παρέχει τὸ κείμενο καὶ τὰ μουσικά σημεῖα κατὰ τὸν συνηθισμένο τρόπο ὄλων τῶν χειρογράφων τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς· ἀλλὰ πάνω ἀπ' αὐτά, μὲ κόκκινο (σὲ ἐλάχιστα σημεῖα καὶ μὲ πράσινο) μελάνι σημειώνει ὑπερμεγέθη σημάδια μὲ ἐντελῶς ἰδιότυπα σχήματα.

Ὁ χώρος πού καταλαμβάνουν σέ κάθε ἀράδα τὰ σημάδια αὐτὰ εἶναι περίπου ὁ διπλάσιος ἀπ' ὅσον καταλαμβάνουν οἱ στίχοι τοῦ κειμένου καὶ τῶν μαύρων σημαδιῶν μαζί. Ἔτσι, σέ κάθε φύλλο γράφονται ἕξι μόνο στίχοι κειμένου (καὶ μαύρων σημαδιῶν) καὶ ὁ ἐνδιάμεσος χώρος γεμίζει ἀπὸ τὰ μεγάλα σημάδια. Αὐτὰ ὡς τὸ φ. 38^v ἀπὸ τὸ φ. 39^r πυκνώνει ὀλοένα ἢ γραφή, καὶ οἱ στίχοι τοῦ κειμένου γίνονται πρῶται ὀκτώ (ὡς τὸ φ. 45^r), ὕστερα ἑνέα (ὡς φ. 57^r) καὶ δέκα (ὡς φ. 67^v) μὲ ἀντίστοιχη, φυσικά, σμίκρυνση τῶν μεγάλων σημαδιῶν. Ἀπὸ τὸ φ. 68^r ὡς τὸ τέλος τὰ μεγάλα αὐτὰ σημάδια ἐξαφανίζονται καὶ ἡ μουσικὴ γράφεται κατὰ τὸν συνηθισμένο γνωστὸ τρόπο τῶν βυζαντινῶν μουσικῶν κωδίκων.

Δὲν ὑπάρχει βέβαια ἀμφιβολία πὼς τὰ σημάδια αὐτὰ εἶναι μουσικά, μολοντί, ὅπως εἶπε με, δὲν ὑπάρχει τὸ ἀντίστοιχό τους σὲ κανένα ἄλλο μουσικὸ χειρόγραφο· σὲ μερικὰ ὅμως ἀναγνωρίζουμε τὰ γνωστὰ «μεγάλα» ἢ «χειρονομικά» σημάδια, ὅπως: τὸ ἡμίφωνον, τὸ χόρευμα, ἀντικένωμα, ἔναρξις, θὲς καὶ ἀπόθες, φθορὰ κτλ. Γιατί ὅμως δὲ γράφονται τὰ μεγάλα αὐτὰ σημεῖα κάτω ἀπὸ τὰ μικρὰ φωνητικὰ σημάδια, ὅπως γίνεται συνήθως, ἀλλὰ πάνω ἀπ' αὐτά, καὶ μάλιστα τόσο ὑπερμεγέθη; Ἀπὸ ἐπιστολὴ τοῦ κ. Σ. Καρᾶ ἀποσπῶ τ' ἀκόλουθα: «Πάντως, ὅτι εἶναι χειρονομίες δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, δοθέντος ὅτι χειρονομικά σημάδια εἰς τὸ κείμενο πάνω ἢ κάτω ἀπὸ τὶς φωνές (τὰ φωνητικὰ μαῦρα σημάδια) δὲν ὑπάρχουν εἰ μὴ μόνον ἀργαίαι: τζάκισμα, διπλῆ, ξηρὸν κλάσμα, κράτημα, κρατημοῦπόρορον καὶ ἀπόδομα. Πρόκειται λοιπὸν ὄχι περὶ νέου συστήματος μουσικῆς γραφῆς, ἀλλὰ περὶ ἄλλου τρόπου παραστάσεως τῶν χειρονομιῶν ἐπὶ τοῦ μουσικοῦ κειμένου. Ἴσως αὐτὸς ὁ τρόπος νὰ ἐξυπηρετεῖ καλύτερα τὸ ἔργο τῶν χειρονομούντων δομεστικῶν, πού διηύθυναν τοὺς χοροὺς τῶν ψαλτῶν. Ἀλλὰ τότε γιατί μόνο σὲ ὀρισμένα ἀπ' αὐτὰ τὰ ποιήματα—ὕπακοὲς καὶ κοινωνικά κατ' ἤχον καὶ τροπάρια τῶν ἐγκαινίων— καὶ ὄχι καὶ εἰς τὰ λοιπὰ τοῦ χειρογράφου; Μήπως εἶναι δοκίμιον, αὐτὰ καὶ μόνον, ἐνὸς συστήματος πού δὲν ἔτυχε γενικῆς ἐπιδοκιμασίας καὶ μεταχειρίσεως;».

Ἄν τὸ περίεργο μουσικὸ χειρόγραφο τῆς Καστοριάς ἔχη κάποια μεγαλύτερη σημασία, πού θὰ μᾶς ἀποκαλύψῃ ἴσως μερικὰ ἀπὸ τὰ μυστικά τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς, ἢ ἂν εἶναι ἀπλῶς μιὰ δοκιμὴ ἢ μιὰ ἰδιοτυπία δίχως γενικότερη σημασία, ἃς μᾶς τὸ πῶν οἱ εἰδικοί. Στὸ πρόσφατο 13^ο Βυζαντινὸ Συνέδριον τῆς Ὁξφόρδης (ὅπου ἔκαμα σύντομη ἀνακοίνωσις καὶ γιὰ τὰ χειρόγραφα τῆς Καστοριάς)¹ εἶχα τὴν εὐκαιρίαν νὰ δείξω φωτογραφίες τοῦ χειρογράφου σὲ μερικοὺς ἀπὸ τοὺς εἰδικούς,

1. Βλ. καὶ παραπάνω σελ. 29, ὑποσημ. 3.

στὸν κ. Oliver Strunk (ἀπὸ τοὺς ἐκδότες τῶν Monumenta Musicae Byzantinae) καὶ στὸς κκ. Jörgen Raasted τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Κοπεγχάγης καὶ Miloš Velimirović τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Yale, ποὺ ὅλοι τους ἔδειξαν ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον. Τῇ μελέτῃ τοῦ χειρογράφου ἀπὸ τῆ μουσικολογικῆ ἄποψι ἀνέλαβε πρόθυμα ὁ κ. Oliver Strunk, στὸν ὁποῖον καὶ παραχώρησα τὶς φωτογραφίες. Ἐλπίζω νὰ δημοσιέψῃ γρήγορα τὰ συμπεράσματά του.

Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης

ΛΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ